

Соціальні практики православної церкви у галузі освіти у Чернігівській єпархії (др. пол. XIX – поч. XX ст.)

У статті досліджується внесок єпархіального духовенства у розвиток системи освіти в Чернігівській єпархії у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Звертається увага на загальнодержавні тенденції та регіональні особливості, за яких система освіти функціонувала у визначений період. В основу аналізу покладено поняття соціальних практик. Ключові слова: культурно-просвітницька діяльність, Чернігівська єпархія, церковнопарафіяльні училища, початкова освіта, соціальні практики.

В статье исследуется вклад Черниговской епархии в развитие образования в регион во второй половине XIX – в начале XX вв. Особое внимание уделено изучению общегосударственных тенденций и региональных особенностей, определявших характер образования в данный период. В основу анализа положено понятие социальных практик.

Ключевые слова: культурно-просветительская деятельность, Черниговская епархия, церковно-парафиальные училища, начальное образование, социальные практики.

The article examines the contribution of the diocesan clergy in the development of education system in the Chernihiv diocese in the second half of the XIX – early XX century. The attention is paid to national trends and regional peculiarities, in which the education system functioned in the mentioned period. The analysis is based on the concept of social practice.

Key words: cultural-educational activities, Chernihiv eparchy, parish schools, primary education.

Становлення Української незалежної держави, зміни у ставленні суспільства до православної церкви зумовили відродження інтересу науковців до історії її соціальної, освітньої та просвітницької діяльності. Значною мірою це пов'язано з тим, що дана проблематика під впливом ідеологічних установок за радянських часів не досліджувалась, а соціальна діяльність церкви розглядалось як шкідливе і реакційне явище. Актуальною залишається проблема ролі православної церкви в організації та розвитку освіти в умовах ліберальних реформ та модернізаційних процесів у суспільстві у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Важливе значення в цьому контексті має вивчення регіональних аспектів історичного досвіду участі церковних інститутів у розвитку освіти, пошуку відповідей на питання про те, яким чином

змінювались соціальні практики єпархій і церковних інститутів. Яким чином відбувалась трансформація традиційної церковної благодійності й утвердження нових підходів до забезпечення функціонування освітніх закладів в умовах масштабних реформ?

У дослідженнях, присвячених вивченню участі православної церкви у розвитку освіти, акцентується увага на системі освітніх закладів, організації навчального та виховного процесу, на важливій соціальній місії різних церковних установ та інститутів [1–6]. Окремі аспекти соціального служіння православної церкви в галузі освіти на регіональному рівні знайшли своє відображення у дослідженнях та розвідках, присвячених історії Чернігівської єпархії, закладам, установам єпархіального підпорядкування та окремим особам [8; 9, с. 73–79; 10]. Проте на сьогоднішній день відсутнє спеціальне дослідження соціальних практик православної церкви у Чернігівській єпархії в галузі освіти.

Стаття має на меті проаналізувати сегмент освітянських ініціатив у соціальній практиці православної церкви Чернігівської єпархії др. пол. XIX – на поч. XX ст. Звернення до даної проблеми дозволяє відновити традиції наступності, визначити загальні підходи та коло проблем, що забезпечують актуальність даної розвідки.

Для вирішення поставлених завдань у статті використано поняття соціальних практик – різних системних і сталих форм і видів діяльності, спрямованих на реалізацію певних програмних завдань та доктрин [7]. У цьому разі йдеться про заходи церковних інститутів в галузі освіти з метою вирішення конкретних проблем її матеріального забезпечення, залучення до реалізації освітніх проєктів духовенства і різних верств населення. Соціальні практики церкви мали на меті зберігати свою провідну роль у формуванні світоглядних засад суспільства, посилити свою участь у соціалізації молоді в умовах розкладу традиційного станового устрою.

Соціальне служіння православної церкви у Чернігівській єпархії на сер. XIX – поч. XX ст. відбувалося в умовах інтенсивного розвитку державної і земської освіти. Церква намагалась, з одного боку, зберігати духовну освіту всіх рівнів, а з іншого – поширювати свій вплив на світські освітні заклади. В умовах ліберальних реформ та модернізаційних процесів у суспільстві церковні інститути намагались знайти відповіді на нові виклики, оновити форми і методи соціальної і освітньої політики. Особливість ситуації полягала в тому, що православна церква мала єдину соціальну, освітню і державницьку доктрину, що визначалася Синодальним правлінням та всіляко підтримувалася світською владою. На єпархіальному рівні здійснювалась її реалізація, втілення в життя різноманітних практик, характер яких часто визначався регіональною специфікою.

В першу чергу, церква ініціювала низку заходів, спрямованих на збереження свого впливу на світську освіту всіх рівнів, що потребувало активізації відносин із різними державними і громадськими структурами, які мали у своєму підпорядкуванні школи. У Чернігівській губернії усі цивільні училища станом на 1860 р. перебували у віданні Чернігівської дирекції, директорів Ніжинського ліцею і Новгород-Сіверської гімназії та разом з духовними училищами входили до Київського навчального округу. Згідно з "Положенням про початкові народні училища" 1864 р., усі народні училища, створені різними відомствами, було включено в систему з єдиним управлінням. Згідно з цим документом парафіяльні і земські школи, як правило, ставали складовими єдиної народної освіти. Аналіз журналів засідань земських зборів та депутатів від духовенства показує, що в обох цих відомствах висловлювалася думка про необхідність об'єднання спільних зусиль для успішного розвитку освіти на Чернігівщині.

Ще одним важливим напрямком соціальних практик церкви стає підготовка і проведення реформи духовної освіти. У зазначений період церква посилює світську компоненту освіти у духовних навчальних закладах, головною метою яких – підготовка кадрів священників та церковнослужителів. У 1867–1869 рр. було проведено реформу православної церковної школи, що сприяло адаптації її до нових соціально-економічних і політичних реалій і запитів суспільства [1]. Зокрема, внесено принципові зміни у навчальні плани, внаслідок яких світські дисципліни посіли домінуючу позицію, особливо в семінаріях [2, с. 54; 3]. В той же час значна частина їх випускників обирала не церковну кар'єру, а намагалась використати свою освіту у світській сфері або продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Таке поєднання давало можливість церковним інститутам забезпечити привабливість духовної освіти. Крім того, переважна більшість семінаристів та студентів академій рекрутувалась із духовного стану. Введення світської складової розширяло можливості соціалізації дітей духовенства і сприяло інтеграції їх у світське життя.

Згідно зі статутом духовно-навчальних закладів, духовна освіта була розділена на три групи: нижча – включала повітові училища, середня – духовні семінарії, вища – духовні академії. У Чернігівській єпархії були представлені духовні освітні заклади двох рівнів – середню освіту отримували у духовній семінарії, початкову – в трьох окружних духовних училищах. Ланка народної освіти була найчисленніша, розгалужена і представлена церковно-парафіяльними школами, недільними та школами грамотності. Інтеграція церковно-парафіяльної школи у єдиний державний освітній простір дала можливість церкві посилити державне фінансування.

Разом з тим розширення сфери духовної освіти потребувало від церкви нових соціальних ініціатив для забезпечення її функціонування. Серед освітніх закладів, якими опікувалося духовне відомство, пріоритетне місце посідала семінарія, заснована 1700 р. архієпископом Іоаном Максимовичем як колегіум, на кшталт Києво-Могилянської академії. Відомо, що певний час цей заклад разом із іншими школами та бібліотеками існували "по одной любови к просвещению, без всяких распоряжений правительства..." [10, с. 137].

Усі духовні навчальні заклади того часу утримувалися із сум державної скарбниці та спеціальних коштів духовного відомства. Законом передбачалося, що із прибутку від продажу свічок у церквах кожна єпархія мала визначену суму надсилати до Комісії духовних училищ при Синоді. Із таких надходжень централізовано формувався "капітал" училищ, з якого щорічно відділялася сума 150 000 крб і розподілялася по єпархіях співвідносно до місцевих потреб.

Проте велику частку матеріальної підтримки навчальні заклади отримували із місцевих джерел. Більше того, Синод намагався перенести тягар витрат на освітні послуги на єпархіальний рівень. Зокрема, видаючи дозволи-розпорядження на заснування освітніх закладів у єпархії, Синод безапеляційно зазначав: "утримання закладу відноситься на єпархіальний кошт". Отже, можна стверджувати, що освіта у межах єпархії цілком залежала від старанності та підтримки місцевого духовенства.

Успіх і масштабність соціальних практик у галузі освіти значною мірою залежали від діяльності тих чи інших посадових осіб і церковних діячів. Погоджуючись із незаперечним фактом участі широких верств духовенства єпархії у справі розвитку освіти в регіоні, варто відмітити, що своєю активною участю окремі особи задавали цій справі певні вектори розвитку. Так, відомий просвітник архієпископ Філарет (Гумілевський) у 1859 р., прибувши до Чернігова як архієпископ, за звичаєм здійснив перший огляд єпархії і виявив мізерну кількість шкіл – їх було всього 20, і ті здебільшого підпорядковувалися Міністерству державного майна. Філарет приписав єпархіальному духовенству відкривати школи, а де не було для них приміщень – улаштовувати при своїх домах. У результаті цього розпорядження вже в наступному році по єпархії нараховувалося 769 шкіл з 8000-ми учнів, а в 1863 р. було влаштовано 568 шкільних приміщень, головним чином на церковні кошти [15, с. 157–158]. Справа з ліквідацією безграмотності у регіоні зрушила з місця і впродовж наступних років ця тенденція в основному зберігалася. Посилаючись на доповідь Сухомлинова Міністерству народної освіти у 1864 р., М.Домонтович у статистичному збірнику вказував, що в цей час у губернії існувало вже

840 шкіл, які було влаштовано: на церковні гаманцеві суми – 17; на церковній землі – 35; у будинках духовних осіб – 452; у церковних домах – 64; у будинках громад – 141; у будинках приватних осіб – 68; у будинках, облаштованих парафіянами, – 71.

Чернігівська єпархія була поділена на три навчальні округи, кожен з яких мав власне духовне училище, – одне в губернському центрі, а два інші у повітових містах – Стародубі та Новгороді-Сіверському. Ці училища перебували на опікуванні духовенства округу, відповідно до статуту православних духовних семінарій. Головним і постійним джерелом утримання духовних училищ були внески від парафіяльних церков, що згідно з наказом Синоду від 6 квітня 1866 р. становили суму 6300 крб і відповідно до § 20 Статуту духовних училищ розподілялися Консистоцією між училищними округами [10, с. 223].

Натомість така сума була недостатньою й потребувала від єпархії пошуку нових місцевих джерел. Тим паче, що відкриття нових училищ вимагало перегляду старої практики добровільних пожертвувань і пошуку стабільних джерел фінансування. Переконливим свідченням здатності єпархії на масштабні ініціативи можна назвати відкриття у 1879 р. духовного училища, що обійшлося Чернігівському навчальному округу в 25 000 крб [11, с. 365].

Водночас єпархіальне правління створює систему постійних матеріальних і фінансових надходжень на розвиток освіти. За рішенням єпископа Чернігівський свічковий завод, що підпорядковувався єпархіальному правлінню, перераховував частину своїх прибутків на утримання духовно-навчальних закладів єпархії, згідно з відповідною постановою Синоду 1868 р. [12, 19 январа]. Крім того, місцевими джерелами фінансування духовно-освітніх закладів та жіночих єпархіальних училищ стали внески від архієрейських будинків, церков, монастирів, внески від причтів, що за постановами єпархіальних з'їздів визначалися як обов'язкові, відрахування із сум опікунства про бідних духовного звання, приватні пожертви тощо. Практика відрахувань певним чином стабілізувала фінанси, що виділялися на освіту, оскільки фіксовані суми відрахувань визначали передбачуваність коштів.

Фінансове забезпечення духовних навчальних закладів доповнювалося платою за утримання в гуртожитках пансіонерів, у жіночих училищах платня бралася за можливість навчання вихованок інших станів (крім духовного). Поза всім цим, духовенству надавалася можливість вишукувати й інші способи для задоволення духовно-навчальних проблем у єпархії, що не суперечили б нормам, котрі чітко прописав Синод [13, с. 21–211]. Так, наприклад, певна сума

відраховувалася на духовно-освітні заклади редакцією "Черниговских епархиальных известий".

Крім визначених внесків і відрахувань, єпархія відводила важливу роль особистим пожертвуванням духовенства. Благодійник мав право сам обирати об'єкти благодійництва. Благодійництво в сфері освіти значною мірою залежало від уподобань та освіченості дарувальників. Так, лише впродовж 1863–1864 рр. архієпископ Філарет (Гумілевський) передав близько 2 000 крб на будівництво й облаштування навчальних корпусів семінарії та помешкань для її викладачів [14]. Серед благодійників було чимало рядових священнослужителів. Добровільні благодійні внески надходили також від церков єпархії. Активізації таких ініціатив слугувала практика уславлення жертвувачів та їх родин. Зокрема, їхні прізвища заносили до спеціального синодика, в котрий було вписано усього 174 родини. Слід зазначити, що майже третину із них складали представники духівництва [9, с. 76].

Важливою статтею поповнення сум на навчальні заклади були щорічні внески від чернігівських православних монастирів. Указом Синоду від 15 жовтня 1878 р. вказувалося, щоб пожертвовані монастирями суми не приписувалися до училищного округу, на території якого розташовувалася обитель, а розподілялися за рішенням єпархіального з'їзду духовенства та після затвердження архієрея між усіма духовно-навчальнимикладами єпархії.

Одним із поширених видів соціальної практики Православної церкви у сфері освіти було призначення різними установами (церквами, монастирями тощо) та окремими духовними особами стипендій для утримання й допомоги бідним учням єпархіальних училищ і семінарії. Стипендії мали адресний характер і призначались кращим за поведінкою та навчанням вихованцям – таким чином, по-перше, стимулювалася якість навчання учнів і, по-друге, уможлиблювалося навчання дітей із соціально неспроможних родин. Так, у 1873 р. Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир призначив стипендію для учениці жіночого училища. У цьому році за рахунок отриманих відсотків на цінні папери єпархіального опікуництва кількість вихованок училища збільшилася до 23, а ще 10 найбідніших з них отримували субсидії від церков [16, с. 62].

Діти священників та церковнослужителів, які через бідність батьків не мали змоги своїм коштом утримуватися в духовних освітніх закладах, утримувалися за рахунок єпархіального відомства. Відповідно до § 110 Статуту православних духовних семінарій, сироти місцевого духовенства та бідних церковнослужителів приймалися до гуртожитків без оплати (кращі діти за успіхи у навчанні) або із зменшеним внеском платні. Щоб полегшити процес навчання дітей, у 1876 р.

духовенство спільними зусиллями відкрило при Чернігівському духовному училищі гуртожиток на 60 дітей. Плата за проживання призначалася диференційовано: 75 крб на рік з дітей духовенства, котрі не мали права на церковні дотації; 55 крб із тих же дітей, котрі мали право на церковні дотації через багатодітність їх батьків; 45 крб платили діти причетників [17, арк. 34].

Навчальний комітет, котрий опікувався справами освіти у єпархії, був відкритий у 1866 р., майже одночасно з влаштованим в єпархії училищем для дівчаток духовного звання [14, арк. 62 (зв.)]. Засновано це училище було 17 травня 1865 р. з метою дати освіту дочкам малозабезпечених представників духовного відомства. Натхненником відкриття училища для дівчаток був Філарет (Гумілевський), котрий мав уже досвід заснування такого закладу в Харкові. Про популярність цього закладу для дівчаток у Чернігівській єпархії свідчать наступні дані: першого року набрали 24 школярки, а вже у 1870 р. кількість вихованок в училищі збільшилася в 4 рази.

За умов поширення попиту на освіту виникла потреба пошуку додаткових коштів на утримання училища. Рада цього закладу разом з єпархіальним правлінням змушені були орендувати сусідні будинки, купувати будівлі для шкільних приміщень. На перших порах існування училища головним джерелом його утримання були благодійні пожертви. Крім грошей, училищу передавались різні речі: "Час від часу різні як духовні, так і світські особи, надсилали в училище книги, медикаменти, одяг, взуття, тканини, хустини, ковдри, харчі" [18, с. 54].

Добровільні пожертви значно поліпшували життя училищ, проте навчальний комітет шукав постійні джерела фінансування. За його ініціативою було введено: 1% прибуток з капіталу духовного опікування; збір пожертв від духовенства і світських осіб за підписними книгами; кошти, отримані за дозвіл поховання на церковних погостах; сюди ж надходили пожертви осіб духовного звання при вступі до шлюбу, а псаломщиків – при укладанні повторного шлюбу; платня за дзвін по померлих; гроші, отримані з продажу хрестиків; частина прибутку від цвинтарних церков; священники повинні були жертвувати певну суму при отриманні нагород. Введення "примусових" пожертв фактично перетворювало їх на різновид соціальної підтримки з боку духовенства.

Пошук пожертв, введення постійних джерел фінансування і утримання навчальних закладів було недостатнім на тлі швидкого розвитку освіти на рубежі XIX і XX ст. За таких умов єпархія намагалася залучити до освітянської і просвітницької діяльності церковну і світську громадськість. Важливу роль у розвитку і функціонуванні системи освіти в цей період починають відігравати братства Святого

Михайла, князя Чернігівського, Новгород-Сіверське братство Святого Дмитрія, митрополита Ростовського.

Малограмотність переважної частини населення в губернії вимагала організації роботи у тому числі і з дорослим населенням. З цієї метою відкривалися недільні школи, заняття в яких проводилися у вихідні та святкові дні, а також школи грамоти та жіночі щоденні школи, заняття в яких тривали по 2–2,5 год. щодня після обіду. Соціальна підтримка церкви цим школам полягала у безкоштовному викладанні представниками духовного відомства, забезпеченні підручниками та канцелярським приладдям. Недільна школа була відкрита при Чернігівській духовній семінарії. У недільних школах, крім дорослих, навчались також діти. Для занять учнів розподіляли на три групи: 1 група (нижча), 2 (середня) і 3 група (вища).

Оптимізму духовенству у справі поширення початкової освіти в єпархії додалося після затвердження імператором 2 серпня 1864 р. Положення про парафіяльні опікунства при православних церквах, від яких очікувалося сприяння функціонуванню сільських шкіл. Але, як показано у звітах, парафіяльні опікунства для потреб шкіл виділяли мізерні кошти. Так, у 1876 р. до вже існуючих у єпархії 531 парафіяльному опікунству додалося ще 30. Із всього загалу пожертвувань до парафіяльних опікунств освіти припало 6,5%, тоді як значні суми призначалися на приведення до ладу церковних храмів.

Однак, визнаючи вагомий вклад духовного відомства у підтримку освітніх закладів, як сучасники, так і дослідники відмічають ряд недоліків у роботі церковних шкіл [19, с. 29]. Така ситуація була спричинена впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. До 1876 р. "при всій заповзятості духовенства до освіти народу число парафіяльних шкіл помітно зменшилось..." Зокрема, у 1876 р. було закрито 50 шкіл. Як причину цього Консисторія називає: збільшення народних шкіл від земств; недостатність власних засобів духовенства для утримання церковно-парафіяльних шкіл; мізерні доходи прихожан. Консисторія мала надію на виправлення ситуації зі школами у зв'язку з введенням загальної військової повинності, яка вимагала від селян навчати дітей грамоти [17, арк. 3–32].

Огляд училищ був би неповним без згадки про заклади, що існували при монастирях і церквах. Зокрема, при Ніжинському Введенському дівочому монастирі – 60 вихованок, при Гамаліївському Різдво-Богородичному дівочому монастирі – 20 вихованок. У першому з них читались предмети: Закон Божий, руська граматики, словесність, історія, географія, філософія, французька мова. Заняття проводили вчителі під наглядом ігумені. У Гамаліївському монастирі під керівництвом священика викладався Закон Божий, дівчатка також навчались

читання, письма і арифметики, викладанням, крім священиків, займались монахині. Училище для хлопчиків при Миколаївському Рихлівському монастирі існувало зовсім недовго, вже у рукописі єпархіального звіту Синоду 1881 р. інформація про навчання в ньому 15 хлопчиків перекреслена [26, арк. 30] і в пізніших звітах це училище не згадується.

Отже, у справі розвитку освіти в Чернігівській губернії православне відомство, попри недостатність власних коштів, внесло свій вклад у розвиток освіти і подолання малограмотності серед населення. Основні соціальні практики церкви в галузі освіти були спрямовані на заснування освітніх закладів та забезпечення їхнього функціонування, підтримку сиріт (надання матеріальної допомоги та моральної підтримки у процесі набування освіти). Церковні інститути і братства вживали ефективних заходів щодо організації роботи з ліквідації неграмотності дорослого населення (створення недільних шкіл, проведення народних читань тощо).

У др. пол. XIX – на поч. XX ст. відбувалося розгортання державних освітніх програм, які передбачали їх соціальну підтримку. Ініціювалися подібні заходи Синодом, при цьому проекти не завжди мали фінансування із державної скарбниці, тому єпархіальні органи правління докладали зусиль для розширення джерел фінансування освітніх закладів. Особливу увагу церква приділяла організації допомоги у навчанні дітям-сиротам та дітям бідних батьків. За рахунок пожертвувань православних церков, монастирів та церковно-парафіяльних опікунств будувалися та ремонтувалися будівлі навчальних закладів, улаштовувалися бібліотеки, засновувалися стипендії та функціонували Товариства взаємодопомоги учням. Соціальні практики православної церкви в галузі освіти виходили далеко за межі традиційного благодійництва, набували сталого характеру, що давало можливість церковним парафіям зберігати провідні позиції в організації і підтримці освіти в умовах модернізації економічного і суспільно-політичного життя.

Література

1. Мешковая С. И. Подготовка педагогических кадров в православных духовных учебных заведениях Российской империи во второй половине XIX в. / С. И. Мешковая // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – № 566. – Вип. 34 : Історія. – С. 74–81.
2. Федоренко С. А. Еволюція православної релігійної освіти в Російській імперії у XIX столітті (пореформений період державно-освітньої політики) / С. А. Федоренко // Інтелекція і влада. – 2010. Одеський нац. політехнічний університет – Вип. 19. Серія "Історія". – С. 49–59.
3. Мешковая С. І. Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії (1857–1884 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Мешковья С. І. – Харків, 2004. – 18 с.

4. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Драч О. О. – Харків, 2001. – 24 с.

5. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Курінна Т. М. – К., 2002.

6. Лисенко І. В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Лисенко І. В. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.

7. Волков В. Теория практик / В. Волков, О. Хархордин. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.

8. Ципляк Н. О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ципляк Н. О. – Чернігів, 2012. – 19 с.

9. Травкіна О. Меценати Чернігівського колегіуму / О. Травкіна // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 72–81.

10. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.

11. Чернигов 27 августа // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1879. – № 34–35. – С. 365–371.

12. Черниговский историко-археологический отрывной календарь. – 1906.

13. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 г. – СПб. : Тип. Синода, 1888. – 237 с.

14. Центральний державний історичний архів України в місті Києві, ф. 711, оп. 2, спр. 5943, арк. 2,4 ; спр. 5984, арк. 2.

15. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. – К. : Фото-лито-типография С. Кульженко, 1911. – 201 с.

16. Курганский М. Историческая записка о состоянии I-го Черниговского Епархиального женского училища за первое 50-летие его существования / М. Курганский // Вера и жизнь. – 1916. – № 7–8. – С. 48–62.

17. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 2, спр. 4949. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1876 г.

18. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4906. О предоставлении Святейшему Синоду отчета о состоянии Черниговской епархии за 1860–1865 гг, 63 арк.

19. Пащенко В. Церква і освіта / В. Пащенко, С. Гладкий // Трибуна. – 1997. – № 9–10. – С. 28–30.

20. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 5147. Сведения о состоянии епархии за 1870 и 1880 гг., 1870–1880. – 37 арк.